

بررسی نوشتار ابن زهر اشبیلی آندلسی در اندیشه‌های طبی کتاب

«التیسیر فی المداواه و التدبیر»

هادی جاهد^۱

فریبا سلطانی‌فرد^۲

مهدی پاسالار^۳

چکیده

گسترش دامنه گشایش‌های اسلامی به سرزمین‌های همجوار در دوره‌های اسلامی و در طول قرن‌های متمادی، فرصت مناسب بررسی و پژوهش در علوم گوناگون را برای دانشجویان و علم‌آموزان عرب‌زبان آن زمان فراهم نموده بود. بیشتر آثار این دوره‌ها را از سال ۲۱ هجری - همزمان با فتح ایران به دست اعراب مسلمان - تألیف و تدوین شده می‌یابیم، اگرچه تألیفاتی نیز به پیشتر از این سال باز می‌گردد یا دست‌کم چندسال پس از این رویداد تاریخی تدوین و تألیف گردیده است. بنابراین ما شاهد یک جنبش بی‌مانند در عرصه‌های گوناگون علمی و ادبی هستیم. آفت‌وخیزهای پیاپی در ارتباط با علوم گوناگون، نوعی جنبش پیچیده را در این دوره‌ها به وجود آورده است. از مهم‌ترین این پدیده‌ها گرایش فراگیر نگارش به زبان عربی در میان اهل علم و ادبیات است. علوم طبی در این میان به دلیل شرایط حاکم و میل و گرایش اعراب در جهت پیشرفت و اخذ نشانه‌های تمدن آن دوران، نزد محققان دارای اهمیت بسیاری گردیده است. با گذشت

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عرب، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، تهران، ایران.

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

۳. مرکز تحقیقات سیاست‌گذاری سلامت، دانشگاه علوم پزشکی شیراز، شیراز، ایران. (نویسنده مسؤول)

Email: Pasalar@sums.ac.ir

نوع مقاله: مروری تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۲/۹/۲۵ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۲/۱۲/۵

زمان و با گسترش گشایش‌ها و فتح آندلس در سال ۹۲ هجری، که در حدود اسپانیای امروزی قرار داشته است، این رویدادها به راهیابی زبان عربی به آندلس و اشتیاق به تألیف کتاب‌های طبی به این زبان انجامید. با رسوخ علم در سراسر سرزمین‌های اسلامی فتح‌شده، رونق علم پزشکی را در قرن ششم هجری شاهد هستیم. ابن زهر که در زمره این طبیبان است با تألیف کتاب «التیسیر فی المداواه و التدبیر» به انتقال علوم زمانه خود با سبک نوشتاری علمی ویژه‌ای می‌پردازد. ما در این مقاله به تبیین آثار و شیوه‌های علمی و ادبی نوشته‌های ابن زهر، در کنار تحلیل مختصری از اهمیت سبک نوشتار طبی این کتاب ارزشمند می‌پردازیم.

واژگان کلیدی

طب ایرانی، سبک نگارش، ابن زهر، آندلس

مقدمه

با ورود اعراب به ایران، ایرانیان با فتح کشورشان به دست اعراب در سال ۲۱ هجری به سرعت به فراگیری زبان عربی پرداختند. (ایروانی‌زاده، ۱۳۸۴ ش.) از علومی که در ایران و در میان ایرانیان پس از فتح اسلام رواج بسیاری یافت، پزشکی و گیاه‌شناسی بود. (فرای، ۱۳۸۸ ش.) با گذشت زمان، دامنه فتوحات به آندلس رسید و زبان عربی در آن سامان زبان علم و ادب گردید، اگرچه دانش‌های عقلی نسبت به علوم نقلی در دوره آندلس، شأن و مرتبه ضعیف‌تری یافته بود، اما پیشرفت دانش‌های عملی با توجه به نیاز شدید جامعه به این دانش‌ها، در پیوند با دانش‌های عقلی امری طبیعی می‌نمود. علوم طبی و راه‌های درمان دارویی از جمله علوم نقلی پرکاربرد این دوره به شمار می‌آمد که با توجه به جنگ‌ها و ارتباط سلامت با بدن انسان‌ها و دیگر پدیده‌های طبیعی که پدیدآمده محیط و شیوه‌های زندگی آن زمان بوده‌اند، در ارتباطات اجتماعی میان طبیب و افراد جامعه رابطه تنگاتنگ می‌یافت. در قرن ششم هجری مکتب‌های طبی و بیمارستان‌های عمومی رواج یافته بودند به گونه‌ای که طبیبان بسیاری در این دوره به طبابت می‌پرداخته‌اند. در این میان می‌توان از ابنُ بَاجَه، زُهرآوی، ابنُ رُشد و ابنُ جُلُجُل نام برد که در این حرفه با تألیف آثار گوناگون در سایه حمایت حکومت‌ها به شهرت قابل توجهی در دوره خود دست یافته بودند. از دیگر طبیبان سرشناس می‌توانیم ابن النِّقَّاش، رَشید الصُّوری، نَجْم‌الدِّین بن یَحیی اللُّبُودی و ابن البَیْطَار را نیز نام ببریم که در سایه حکومت‌های ممالیک و شام به ارائه آثار طبی گوناگون پرداخته‌اند. از دیگر مشهورترین پزشکان این دوره ابن ابی‌اصیبه موفق‌الدین احمد ابن خلیفه، صاحب کتاب «عیون الأنباء فی طبقات الأطباء» و یعقوب الحکیم وفات‌یافته در سال ۶۸۵ و مؤلف کتاب «الشافی فی الطب» و کتاب «العمده فی صناعه الجراح»

هستند. یعقوب الحکیم در کتاب خود از جراحی‌ها سخن به میان آورده و در حد توان تمامی آنچه در مورد این علم مورد نیاز است را گردآوری کرده است. (ابن تغری بردی، ۱۹۷۹ م.) با مطالعه‌ای مختصر در تاریخ آندلس و شهرهای آباد آن زمان که در محدوده اسپانیای امروزی قرار دارد، شکوفایی در علوم مختلف و به ویژه طب که در ارتباط با علوم گیاهی قرار می‌گرفت قابل مشاهده است و مطالعه این آثار نسبتاً فراوان و پنهان در صفحه تاریخ، فرصت‌های تحقیقی فراوانی را با زمینه‌های مناسب علمی و ادبی برای محققان فراهم خواهد آورد. برتری و شاخص بودن آثار این دوره را به سختی می‌توان در میان آثار گوناگون تشخیص داده، تألیفات برتر را در زمینه‌های سبک‌شناسی و اسلوب معرفی کرد.

روش

این نوشتار یک بررسی مروری است که با بهره‌گیری از منابع معتبر طب سنتی، به بررسی سرگذشت یکی از طبیبان گذشته و کتاب معروف او «التیسیر فی المداواه و التدبیر» همت گمارده است.

مطالعه حاضر با مطالعه اثر فوق و فیش‌برداری‌های لازم و با مراجعه به کتاب‌ها و مقالات تاریخ پزشکی و نظریات بزرگان مکتب طب سنتی ایرانی، به بررسی زندگی مؤلف (ابن زهر)، جایگاه طبیبی، تألیفات، اسلوب نگارشی و ارزیابی این اثر برجسته او پرداخته است.

یافته‌ها

۱- زندگی ابن زهر

با نگاه نقادانه به آثار ابن دوره، یکی از این طبیبان را سرآمد این دوران می‌یابیم. این طبیب ابن زهر اشبیلی آندلسی است که به ایاد ابن نزار ابن معد ابن عدنان نسب می‌رساند. (موفق‌الدین ابن السعدی، ۱۹۸۷ م.) قبیله وی (ایاد) از قبیله‌های معروف آندلس است که از قرن سوم هجری در تاریخ آندلس پرآوازه بوده‌اند.

خانواده ابن زهر را به فقه، ادبیات، علم و سیاست می‌شناختند و از میان افراد این خاندان فقیهان، طبیبان و شاعران و وزیران بسیاری رشد و پرورش یافته‌اند. این خاندان در طب سرآمد دوران بوده است و شش پزشک معروف را در دامان قبیله پرورده است. باید گفت که در مغرب اسلامی خاندان ابن زهر بر تخت طبابت تکیه زده و تاج درمان بر سر داشته‌اند. در این قرون که مصادف با اوایل قرن ۱۱ میلادی تا ۱۳ میلادی است، هوشمندی و شهرت این خاندان را در سرتاسر مغرب و آندلس فراگیر می‌یابیم. (شمس‌الدین ابن خلکان، ۱۹۷۲ م.)

شش پزشک معروف این خاندان^۱ که در تاریخ طب اسلامی - عربی شناخته شده‌اند عبارتند از:

۱- ابومروان عبدالملک بن ابوبکر ابن زهر؛

۲- ابوالعلاء زهر ابن ابومروان ابن زهر؛

۳- ابومروان عبدالملک ابن ابوالعلاء بن زهر؛

۴- الحفید ابوبکر محمد ابن ابومروان ابن زهر؛

۵- ابومحمد عبدالله ابن حفید ابوبکر ابن زهر؛

۶- ابوالعلاء محمد ابن ابومحمد ابن زهر.

از میان طبیبان سرشناس این خاندان، الحفید ابوبکر محمد ابن ابومروان ابن زهر است که در کنار پرداختن به طب، در فقه، زبان‌شناسی، ادبیات و شعر شهرت قابل توجهی داشته است و در قالب شعری آن دوره که موشحات نام داشته است و آمیخته تأثیرپذیری از رباعیات خیام نیشابوری و نبوغ شاعرانه شاعران دوره آندلس است به شعر و شاعری پرداخته است.^۲ (ایروانی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰ ش.) این طبیب شعرهای نازک‌طبعانه‌ای را از خود به یادگار گذاشته است. این موشحات چنان دارای شهرت گردید که «ابن عربی» که به الشیخ‌الاکبر معروف است از موشحات این پزشک سرشناس به تقلید پرداخته است. این رویداد ادبی از بزرگ‌ترین افتخارات ابن زهر به شمار می‌آید که شعر وی، مورد توجه بزرگ‌ترین شاعر این دوره قرار گیرد.^۳

این طبیب عرب، ابومروان عبدالملک ابن ابوالعلاء زهر ابن ابی مروان الاشبیلی^۴ است. در اشبیلیه از شهرهای آندلس پا به عرصه وجود نهاده و در سال ۵۵۹ هجری قمری دارفانی را وداع گفته است. چنانکه به نظر می‌آید از تاریخ تولد ابن زهر اطلاع دقیقی در دست نیست، اما تاریخ تقریبی آن را حدود سال‌های ۴۸۴ تا ۴۸۷ هجری می‌دانند. (فرای، ۱۳۸۸ ش.)

۲- برتری جایگاه طبیب ابن زهر

مؤلف کتاب «التیسیر» از بزرگ‌ترین طبیبان خاندان ابن زهر است. این پزشک سرشناس راهرو راه پدر بوده و در آغاز جوانی جانشین پدر به عنوان طبیب در دولت مرابطین گردیده است. تا سال ۵۴۲ هجری را در خدمت به پادشاهان مرابطین سپری کرده و سپس به عنوان وزیر ابومحمد عبدالمومن ابن علی، نخستین خلیفه موحدین جانشین مرابطین آندلس، از نزدیکان خلیفه و مقربان وی می‌گردد. موحدین، حکومت مغرب و آندلس را در دست داشته‌اند و شهرت ابومروان نه تنها

در مغرب اسلامی، بلکه به اروپا و در میان مسیحیان نیز بسط یافته و در فرانسه و ایتالیا نیز شهرت یافته است. با ترجمه کتاب «التیسیر» از اصل عربی به زبان عبری و لاتینی به سال ۱۴۹۰ میلادی با عنوان «De rectification et facilitatione regiminis et medicationis»، این کتاب که نام کامل آن «التیسیر فی المداواه و التدبیر» است، سال‌ها تا پایان قرن ۱۷ میلادی در دانشگاه‌های اروپا تدریس می‌گردید. ابن زهر را استاد ابن رشد قرطبی آندلسی (۵۹۵-۵۱۷ هجری) و موسی بن میمون قرطبی آندلسی که به رازی غرب معروف است (۶۰۱-۵۳۰ هجری) ذکر کرده‌اند. (ابن ابی اصیبعه، ۱۲۹۲ ق؛ ابوداود آندلسی، ۱۹۸۵ م.)

چنانکه آورده‌اند ابومروان بزرگ‌ترین طبیب دوره خود بوده است و ابن رشد نیز او را بزرگ‌ترین طبیب پس از جالینوس به شمار می‌آورد. (نجم‌آبادی، ۱۳۷۵ ش.) ابن زهر خود را با ابن سینا و رازی مقایسه می‌نمود. (ابن زهر، ۱۳۸۸ ش.) این پزشک آندلسی در شیوه بیان در آثار خود تمامی توان علمی را بر طبابت بالینی قرار داده است. (الیافی، ۱۴۰۴ ق.)

سه استنباط زیر را از مهم‌ترین علت‌های اصلی برتری ابن زهر دانسته‌اند:

۱- تلاش پیگیر در طبابت و زبان روان و به دور از پیچیدگی و تقلید در آثار وی مشاهده می‌گردد که با پرداختن به علوم دیگر، بر گستردگی دانش ابن زهر و متمایز بودن وی از دیگر طبیبان آندلس هم‌عصر وی دلالت دارد. دقت در مطالعات بالینی و تشخیص بیماری‌ها و درمان آن‌ها از ویژگی‌های منحصر به فرد و ناشی از مطالعات همه‌جانبه این پزشک در انواع شاخه‌های علوم می‌باشد.

۲- با وجود این‌که در طبابت دنباله‌رو جالینوس است، اما شخصیت مستقل خود را حفظ کرده و با جرأت و شجاعت تمام در راه‌های تشخیص و درمان در

برابر نظریات جالینوس به اظهار نظر می‌پردازد. همین موضوع باعث گردیده است که در کتاب‌های این پزشک، شاهد نظرات و عقاید جسورانه باشیم.

۳- ابن زهر همواره با خرافه‌پرستان و ستاره‌شماران و جادوگران که حقیقت را در پندارهای باطل خود جستجو می‌کردند به مبارزه می‌پرداخت و به همین سبب تفکر منطقی در سراسر آثار این پزشک مشهود است و تمامی کارهای او باتجربه و قیاس در سایه اندیشه همراه می‌باشد و در کتاب «التیسیر» که اسلوب علمی دارد این تفکر منطقی قابلیت مشاهده تمام دارد. (ابن زهر، ۱۳۸۸ ق ۱۴).

۳- تألیفات ابن زهر

ابن ابی‌اصیبه در کتاب «عیون الأنباء فی طبقات الأطباء» به بیان نام هفت کتاب از ابن زهر می‌پردازد. این کتاب‌ها که به زبان عربی نگارش یافته‌اند از این قرارند:

- ۱- کتاب «التیسیر فی المداواه و التدبیر»: کتاب آسان‌سازی مداوا و درمان؛
- ۲- کتاب «الأغذیه»: کتاب تغذیه؛
- ۳- کتاب «الزینه»: کتاب زینت یا آرایش؛
- ۴- «تذکره فی امر الدواء المسهل»: یادآوری در مورد داروهای مسهل؛
- ۵- «مقال فی علل الکلی»: گفتاری درباره بیماری‌های طاسی؛
- ۶- «رساله فی علتی البرص و البهق»: رساله‌ای در بیماری‌های پیسی و بهک؛
- ۷- «تذکره»: یادآوری.

از تمامی کتاب‌های یادشده تنها دو کتاب «التیسیر فی المداواه و التدبیر» و کتاب «الأغذیه» در نسخه‌های خطی بازمانده از آن دوران، به دست ما رسیده است و کتاب «الإقتصاد فی إصلاح الأنفس و الأجساد» که ابن زهر برای ابراهیم بن یوسف بن تاشفین تألیف کرده است نیز بر جای مانده است، که متأسفانه از

اصل کتاب اطلاعی به دست ما نرسید. اما چنانکه برمی‌آید از دیگر تألیفات یادشده، به غیر از نام اثر از اصل کتاب‌ها چیزی برجای نمانده است. (نجم‌آبادی، ۱۳۷۵ ش.)

۴- کتاب «التیسیر فی المداوا و التدبیر» (کتاب آسان‌سازی مداوا و درمان)

مورخان اتفاق نظر دارند که این کتاب بهترین و مشهورترین کتاب تألیف‌شده به دست ابن زهر است که به شیوه دایره‌المعارف‌های عربی و بیگانه تألیف یافته است. اصطلاحات، بیماری‌ها و اسلوب‌های درمانی و... در این کتاب، از این شباهت نزدیک با دایره‌المعارف‌ها حکایت دارد. (الخوری، ۱۳۹۴ ق.)

ابن زهر کتاب «التیسیر» را پس از پختگی علمی تألیف کرد و به نظر می‌آید این کتاب را در میانه‌های قرن ششم هجری تألیف کرده باشد. چنانکه ذکر گردید ابن زهر در سال ۵۵۷ هجری وفات یافته است و چنانکه جورج سارتون در کتاب «درآمدی بر تاریخ علم» آورده است ابن زهر کتاب «التیسیر» را بر اساس خواسته دوست و فیلسوف همنشین خود، ابن رشد تنظیم کرده و به تألیف محققانه آن پرداخته است. ابن رشد در میانه سال‌های ۵۲۰ تا ۵۹۵ هجری حیات علمی داشته است. این دانشمند بزرگ پس از آنکه کتاب ابن زهر به رشته تحریر درآمده بود این تألیف را با تواضع تمام بر کتاب خود که «کلیات در طب» نام داشت و مانند کتاب ابن زهر به عربی نگارش یافته بود، برتری داد و به تمجید آن پرداخت. در حقیقت ابن‌رشد در کتاب خود به توصیف عمومی بیماری‌ها می‌پردازد و آن چنانکه ابن زهر به جزئیات و تفصیل دقیق در بیماری‌ها پرداخته است، توفیق کم‌تری نسبت به دوست خود یافته است. «از اینجاست که کتاب «التیسیر» در درمان بیماری‌ها مانند درمان‌های بالینی امروزی عمل کرده و ابن زهر با تفصیل به توصیف‌ها و تحلیل‌های دقیق از بیماری‌ها می‌پردازد.» (منتصر، ۱۹۷۳ م.)

۵- نگاهی گذرا و کلی به ساختار نگارش کتاب «التیسیر»

کتاب «التیسیر» از دو بخش تشکیل شده است که در خاتمه این دو فصل یک پیوست، زینت‌بخش کتاب می‌گردد که ابن زهر آن را «الجامع» می‌نامد. قسمت نخست که در حقیقت فصل اول کتاب را تشکیل می‌دهد، مقدمه کوتاهی دارد. ابن زهر در این مقدمه با استفاده از جملات کوتاه و مختصر، پیوست «الجامع» را که به جهت تقدیم به یکی از امیران حاکم مرابطین نگارش کرده است، را به یادآوری درباره علت و اسباب نگارش کتاب اختصاص داده است. این مطلب نشان‌گر حمایت بی‌دریغ حاکمان زمانه ابن زهر از دانش پزشکی و درمان و اهمیت فراوان درمان‌های پزشکی به ویژه برای حاکمان زمانه ابن زهر می‌باشد.

۶- درون‌مایه و أسلوب دو فصل کتاب ابن زهر

ابن زهر فصل نخست را که طولانی‌تر از فصل دوم کتاب است، با مقدمه‌ای کوتاه آغاز کرده است. در این فصل به بیان بیماری‌ها و درمان آن‌ها می‌پردازد. نکته قابل توجه بی‌تکلف‌بودن ابن زهر در بیان عبارات‌ها و تمرکز بر بیماری‌ها است. به غیر از موارد اندکی در کتاب، پراکندگی و خارج‌شدن از موضوع مورد بحث دیده نمی‌شود. ابن زهر عنوان‌ها را به خوبی ترتیب داده و با شیوه‌ای منظم از بالاترین عضو بدن انسان، یعنی سر آغاز می‌کند و در انتهای فصل با بیان بیماری‌های سینه و پرده صفاق به پایان می‌برد.

فصل دوم نیز به همان ترتیب عمل گردیده است و ابتدا با بیماری‌های شکم و راه‌های درمان آغاز و با تب‌ها و بیماری‌های وبایی تألیف کتاب را به پایان می‌رساند. تمامی کسانی که به موضوعات پرداخته‌شده در کتاب نگاه مختصری داشته باشند، حسن ترتیب، فصل‌بندی‌های منظم و بیان دقیق را از ویژگی‌های جدانشدنی سبک نوشتاری مؤلف می‌یابند. بدون شک تألیف چنین کتاب‌هایی در دوره ابن

زهر و در زمانه‌ای که چنین کارهای اصیل پزشکی موجود نبوده است، کاری نوآورانه به شمار می‌آید. کسانی که امروزه به مطالعه این کتاب می‌پردازند، از استقلال آرا و نظرات مؤلف شگفت‌زده شده و جرأت وی را در انتقاد از آراء نادرست گذشتگان و هم‌عصران می‌ستایند. ابن زهر، آرا و نظرات پیشینیان را جزء با تحقیق، آزمایش و اندیشه منطقی نمی‌پذیرد و می‌توان أسلوب نگارش وی را با مقاله‌ها و کتاب‌های تحقیقی - تحلیلی امروزی مقایسه کرد و به شباهت نوع تألیف کتاب با أسلوب‌های نگارش امروزی در عبارت‌ها و جمله‌ها و کاربردهای آن‌ها پی‌برد چنانکه در مقدمه کتاب «التیسیر» بارها به اهمیت تجربه در پزشکی تأکید نموده و بر استفاده از تجربه و آزمایش در نظرات خود تصریح می‌نماید. (ابن زهر، ۱۳۸۸ ق.) این بررسی، پژوهشگران را به اندیشه‌ورزی و انصاف این مؤلف رهنمون خواهد ساخت. بنابراین اندیشه منطقی جزئی جدایی‌ناپذیر از ساختار بیان در موضوعات طبی ابن زهر به شمار می‌آید.

۷- أسلوب بیان موضوعات در شیوه نگارش ابن زهر

ابن زهر در نگارش کلیه مطالب، أسلوب آموزشی و تعلیمی را برگزیده و به شیوه طبیبان و کیمیاگران عرب به بیان مطالب می‌پردازد. در طول مطالعه کتاب در زبان‌شناسی جملات و عبارات بکاررفته در کتاب ابن زهر، سبک نگارش بلاغی این احساس را به خواننده انتقال می‌دهد که وی استاد است و انسانی که به مطالعه کتاب می‌پردازد، دانشجویی است که در پیشگاه استاد زانوی ادب بر زمین زده است و به فراگیری علوم طبی می‌پردازد. این رویه را می‌توان در جایی از کتاب که به معرفی انگل جرب می‌پردازد مشاهده نمود. (ابن زهر، ۱۳۸۸ ق.) بخش‌های گوناگون کتاب که در هر فصل گنجانیده شده است دربردارنده مقاله‌های ارزشمندی است که گاه به سخنان پدر ابن زهر و گاه به سخنان بزرگان طب آن

زمان ارجاع داده می‌شود و در بیشتر مواقع ابن زُهر با جسارت تمام، نظر و عقیده شخصی خود را نیز در کنار آرا و نظرات دیگران بیان می‌دارد و با ظرافت تمام به تحلیل درستی و نادرستی آن‌ها می‌پردازد. ابن زُهر بیان علمی خود را با أسلوب‌های خشک علمی و محض به مخاطب القا نمی‌نماید، بلکه هر از چند گاهی به بیان نکته‌های لطیف و خاطرات شخصی می‌پردازد که به جذابیت نوشته‌ها برای خواننده افزوده است و حسن ذوق و توانایی ادبی ابن زُهر را برای خوانندگان کتاب بیش از پیش آشکار می‌سازد.

گاه در أسلوب دستور زبانی کلام ابن زُهر، استثناهای دستور زبان و واژگان به چشم می‌خورد، اما این أسلوب‌ها آن‌چنان فراگیر نیست که کلام را به ابتذال کشانیده باشد و یا این‌که دریافت معانی را برای مخاطب دیریاب و دشوار ساخته باشد. چه بسا این أسلوب‌ها دریافت‌شده از محیط زندگی و محیط مهاجرپذیر و سرشار از لهجه‌ها و زبان‌های گوناگون باشد. چنانکه درباره آندلس در تاریخ به حمله مجوسیان، که ایرانیان مهاجر به سرزمین آندلس بوده‌اند و به جزیره الخضرآ هجوم آورده‌اند، سخن‌هایی آمده است و در همین سال است که مجوسیان مسجد جامع آن شهر را به آتش کشیده‌اند. (ابن اثیر، ۱۹۸۷ م.)

شاید وجود واژه‌های گوناگون فارسی چون جگر یا گرده در متن آثار طبیبی ابن زُهر زاده ارتباط گسترده ایرانیان در کنار سایر تمدن‌ها در آندلس بوده باشد. دیگر دلیل را می‌توان در دوری از بصره و کوفه دانست که از مراکز اصلی ادبیات در آن زمان به شمار می‌آمده است. این عامل در کنار تفاوت لهجه‌ها و ورود کلمات بیگانه می‌تواند تا حدود زیادی در این دیریابی در برخی از جمله‌ها سهیم بوده باشد. (أسعد، ۱۳۴۵ ق.) در این کتاب اصطلاحات علمی و مفردات طبیبی سودمندی به چشم می‌آید که بار معنایی واژگان و عبارات‌ها این توانایی را دارند که در تألیف

کتابی مستقل و با شرح هر اصطلاح، به صورت فرهنگ واژگان طبی قدیم عربی تألیف مستقل یابند. این نکته به پر بار و پراستلاح بودن کتاب «التیسیر فی المداواه و التدبیر» باز می‌گردد. با توجه به این که أسلوب‌های ادبی در زبان علمی ابن زهر جریان مستمری دارند، در بخش‌های نسبتاً زیادی از کتاب أسلوب‌های ادبی زیبایی مشاهده می‌گردد. این موضوع زمانی که ابن زهر از خاطرات و تجربیات خود سخن می‌گوید و به توصیف رویدادها می‌پردازد، بیشتر از دیگر زمان‌ها به چشم می‌آید. وجود اصطلاحات زیبا و وسعت دامنه خیال و ترکیب‌های استوار در ساختار جملات و عبارات‌های ادبی در متن کتاب ابن زهر که کتابی علمی است، به کتاب قدرت بیان شایسته و ممتازی داده است.

۸- اعتقادات ابن زهر

خواننده کتاب «التیسیر فی المداواه و التدبیر» به درجه عالی تفکر و اندیشه در افکار نویسنده پی می‌برد. انسان در طی مطالعه کتاب با مردی باایمان روبرو می‌گردد. این مرد دانش‌دوست با اعتقادی استوار در بکارگیری اندیشه‌ها، در بیان مفاهیم بر تجربه‌ها به صورت مطلق تکیه نمی‌ورزد، بلکه اعتقاد به یگانگی خداوند و تأثیرگذاری خواست خداوند بر زندگی را به عنوان اصل اساسی می‌پذیرد و در گفتار خود از این اصل اعتقادی به گونه‌ای مستمر در انتقال بستر اندیشه‌ها به مخاطب بهره می‌گیرد، چنانکه در صفحاتی از کتاب این یکتاپرستی تبلوری عینی می‌یابد. (ابن زهر، ۱۳۸۸ ق.) ابن زهر در تمامی کارهای خود نتایج واقع شده را بر اساس منطق پذیرفته است. ابن زهر به صورت کاملاً دقیق و با شیوه استدلال منطقی به تحلیل و واکاوی موضوعات می‌پردازد، اما وجود این منطق که حاصل حتمیت تجربه‌ها و زائیده اثبات حتمیت، نتیجه آزمایش‌ها است تنها در سایه اراده خداوند بیان می‌گردد. سایه اراده خداوندی بر تمامی نتیجه‌ها سایه می‌افکند.

ابن زهر در این نوع از تفکر منطقی، در عین حال که به اصل ثبات و تجربه‌پذیری علوم طبیعی و طبی نگاه ویژه‌ای دارد، خداوند را بالاتر از تجربه‌ها نگریسته و در بستر این خداباوری با جان‌فشانی تمام به درمان می‌پردازد. در کتاب «التیسیر» ابن زهر، زمانی که وی را در درمان بیماری‌ها ناتوان می‌یابیم به ابراز ناتوانی و شکوه نمی‌پردازد، بلکه ما در متن با واژگان و عبارتهایی روبرو می‌گردیم که به درجه بالایی از ایمان در این طبیب اشاره دارد. این ایمان قلبی که به آرامش و اراده والا در ابن زهر انجامیده است به تلاش پیگیر و اندیشمندانه و عقل‌نگر در هاله‌ای از اعتقاد راسخ به خداوند باز می‌گردد. نام خداوند متعال تقریباً در تمامی صفحات این اثر ارزشمند به چشم می‌خورد به گونه‌ای که بایست وی را با توجه به دشواری آموختن علوم گوناگون در آن زمان، فقیه، ادیب و محدث زمانه خود نیز بدانیم. ابن زهر حتی در آموزه‌های پزشکی خویش که متن‌های علمی زمانه‌اند، آیه‌ها و احادیث را در بیان مفاهیم مورد استفاده قرار می‌دهد و از اسلوب عبارتهای قرآنی مانند آیات مرتبط با مراحل آفرینش انسان غافل نگردیده است. (ابن زهر، ۱۳۸۸ ق.) شاید فصاحت و بلاغت کلام این پزشک آندلسی در گرو اطلاع وسیع او از آیات فصیح قرآن کریم باشد. ما در طول مطالعه کتاب به رسوخ فصاحت و استواری کلام قرآن کریم در اسلوب به نوشته‌ها پی می‌بریم. ایمان این مرد بزرگ آندلسی از نوع کلام و اسلوب بیان واژگان و روح نوشته‌ها آشکار می‌گردد. ابن زهر همان‌گونه که کتاب «التیسیر» را با یاد خداوند متعال آغاز کرده است، با نام خداوند بلندمرتبه به پایان می‌رساند و جای تردید نیست که تعهد در همراهی با تخصص راز بزرگی است که ابن زهر را سرآمد زمانه خود ساخته است. (عنایی، ۱۹۸۰ م.)

۹- کتاب «التیسیر» و نمونه‌هایی از طبابت در کتاب ابن زهر

این کتاب که معروف‌ترین کتاب طبی نویسنده است در سی فصل نگاشته شده و پس از دیباچه‌ای که در آن به نسخه‌هایی از علوم خفیه اشاره نموده، به بررسی و درمان بیماری‌ها همت گمارده است. بر اساس روش متداول در کتب طبی آن زمان، نگارنده به بررسی بیماری‌ها از سر تا قدم پرداخته است. در برخی موارد، ابن زهر در کنار استدلال‌ات علمی و منطقی، به احکام نجومی و خرافات اشاره‌ای نموده، با مقایسه این موارد بر صحت رویکرد علمی تأکید ورزیده است.

۹-۱- ترک‌خوردگی پا و درمان آن: «و ممکن است در دست‌ها ظاهر شود

اما بیشتر در پاها ظاهر می‌شود و آن به این سبب است که پاها با زمین در تماس است و خشکی در کف پاها غالب می‌شود و ما دانسته‌ایم که خشکی زمانی که بر چیزی غالب شود بیشتر رطوبت آن را از بین می‌برد و ترک‌خوردگی ایجاد می‌شود...، اما آنچه در ظاهر پوست ترک‌خورده است با مرطوب‌ساختن ترک‌ها و شکاف‌ها در بهبودی سودمند نمی‌باشد و تنها به درمانی مشترک نیازمند می‌باشد که بسیار صیقل‌دهنده است و رطوبت زیادی را همراه دارد، مانند حنا، زمانی که با کره تازه درآمیخته یا با روغن بادام یا با روغن تازه آن، شب هنگام بر شکاف‌های پا بماند. همچنین، رفتن به حمام سودمند می‌باشد، چراکه پوست را صیقل می‌دهد و آنچه زیر پوست می‌باشد را مرطوب می‌سازد.» (ابن زهر، ۱۳۸۸ ق.)

ابن زهر در همین مورد درباره خشکی، شکستگی و پوسته‌شدن ناخن می‌گوید:

«و هذه كلها لزوم وضع الحناء بالزيت عليها. يُیری من ذلك. و قد زعم قوم أن الزيت إذا قلی فيه الخراطین فإنّ ذلك الزيت یذهب بشقق الأقدام و الأیدی إذا دهنّت به؛ و در همه این‌ها گذاشتن حنا بر پوست به همراه روغن لازم است. آن را برطرف می‌کند و گروهی گمان می‌کنند زمانی که کرم خاکی را در روغن بجوشانیم این روغن

ترک پاها را و دست‌ها را زمانی که با آن چرب شوند، برطرف می‌کند.» (ابن زهر، ۱۳۸۸ ق.)

این بخش از آموزه‌های ابن زهر با دانش نوین همخوانی دارد که در بسیاری از موارد برای از بین بردن خشکی پوست از مواد مرطوب‌کننده و به ویژه روغن‌ها استفاده می‌شود. (جوکار و همکاران، ۲۰۱۱ م.)

۹-۲- آبله ریز در پرده چشم و درمان آن: «و در پرده چشم آبله ریز ایجاد می‌شود همان‌گونه که در مژه‌ها و مشخص است که درمان آن ابتدا با خونگیری از رگ بازوست و بدن به وسیله ایارج پاکسازی شده، سپس در گلاب با دانه به خیسانده شود تا غلظت بیابد و به صورت ولرم در چشم چکانده می‌شود، اما چنانچه از روز چهارم به پنجم ادامه یافت مقداری زعفران و صمغ صنوبر به آن اضافه کن.» (ابن زهر، ۱۳۸۸ ق.)

ابن زهر در درمان این نوع از آبله می‌افزاید: «وصفته: درّ دقیق عشر دراهم، زبد البحر و نحاس محرق من کل واحد خمسه دراهم، بزر ورد و بزر شرفات الرمان من کل واحد درهمان. تسحق الأدوية فرادی و تنخل كذلك ثم مجموعه و تعجن بخلّ العنب و احذر أن يخالطه زيت، و جففها ثم اسحقها (و انخلها و اعجنها بعصارة الرازيانج و جففها ثم اسحقها) و اعجنها بماء الورد العطر خمس مرّات تجفف و تسحق في كل مره هكذا و في آخر الأمر انخلها بخمار متين، و احفظ الكحل في إناء زجاج أو حنتم و اکتحل به مره في كل يوم في كل عين؛ نسخه: مرواريد آردشده ده درهم، کف آب دریا و نحاس (مس) سوزانده‌شده از هر کدام پنج درهم، دانه گل سرخ و دانه کنگره‌های انار از هر کدام دو درهم. داروها جداگانه کوبیده و همچنین الک می‌شود سپس همه با سرکه انگور درهم آمیخته می‌شود و مراقب باش که به آن روغن نیافزایی، و آن را خشک کن و سپس له کن و آن را الک کن و با عصاره رازیانه درآمیز و خشک کن، سپس آن را له کن و آن را با گلاب معطر، پنج‌بار در هر دفعه این‌چنین

خشک کرده و له کن و در انتهای کار آن را با روسری ضخیم الک کن، و سرمه را در ظرف شیشه‌ای یا سبوی چرم نگهداری کن و هر روز یک‌بار هر دو چشم را به وسیله آن سرمه کن.» (ابن زهر، ۱۳۸۸ ق.)

دقت نگارنده کتاب در ذکر نحوه و مراحل ساخت دارو و میزان‌های لازم برای ترکیب دارو با مطالب امروزمین علم داروسازی قابل مقایسه است. همچنین نحوه و میزان مصرف دارو، در کنار نکاتی که بیمار باید از آن احتراز کند به خوبی مورد توجه قرار گرفته است که این موارد نیز از اصول اولیه اخلاق پزشکی در درمان و داروشناسی است. (تابعی و همکاران، ۱۳۹۰ ش.)

۹-۳- نوآوری‌های پزشکی: یکی از جالب‌ترین نکات ذکر شده در کتاب «التیسیر» تجربیات ذی‌قیمت نگارنده کتاب است که به عنوان نوآوری در دنیای پزشکی مورد التفات ویژه صاحب نظران این رشته قرار گرفته است. از این میان می‌توان به انجام برخی آزمایش‌ها بر روی حیوانات اشاره کرد. این نکته آن چنان در تجربیات ابن زهر بارز بوده که دانشمندان غربی او را به عنوان «پدر جراحی آزمایشگاهی (حیوانی)»^۵ لقب بخشیده‌اند.

از آن جمله می‌توان به لوله‌گذاری نای^۶ در بز و استفاده از عسل به عنوان پانسمان زخم اشاره کرد که برای اولین بار در تاریخ پزشکی در این کتاب بدان اشاره شده است. ابن زهر در بخش اول کتاب خود، در فصل «بیماری‌های مری» به تشریح روند لوله‌گذاری از نای پرداخته و جزئیات آن را به زیبایی توضیح می‌دهد. (گلزاری و همکاران، ۲۰۱۳ م.)

نتیجه‌گیری

کتاب «التیسیر فی المداواه و التدبیر» را می‌توان از منابع ارزشمند طب حکمی ایرانی برشمرد که با ویژگی‌های خاص خود، در فهرست کتب پرکاربرد این مکتب طب قرار می‌گیرد. از آن جمله می‌توان به سبک نگارش صحیح و تسلط کامل نویسنده بر ادبیات عرب، نظم منطقی در بیان مطالب علمی، ارجاع به دانشمندان پیشین با رعایت امانت علمی، تکیه بر اصول اخلاق پزشکی و بکارگیری شیوه تعلیمی در بیان مطالب اشاره نمود.

پیروی به پزشکان نامداری چون ابن زهر که علیرغم دانش ژرف، مطالب علمی را به ساده‌ترین شیوه ممکن در اختیار دانشجویان خود قرار می‌دهند، جای تأمل دارد. بر اساس موقعیت زمانی و مکانی و در نظر داشتن سن، جنس و سطح تمکن مالی بیمار، باید به تدبیر بیماری و تجویز نسخه پرداخت و با تکیه بر خردورزی و غور در اصول بنیادین طب سنتی ایرانی، از اتکای بی‌مورد بر روش‌های پاراکلینیکی، چون آزمایش‌های غیر ضروری پرهیز و دارویی در دسترس و کاربردی را برای بیمار خود معرفی نمود. مراجعه به این کتاب و معرفی چنین مواردی می‌تواند در تبیین جایگاه علمی پزشکان مسلمان و پزشکی ایرانی حائز اهمیت بین‌المللی باشد.

از سویی مباحث، نوآوری‌ها و تدابیر درمانی مورد اشاره در این کتاب می‌تواند با استفاده از کارآزمایی‌های بالینی دقیق و بر پایه روش‌شناسی‌های علمی امروزی، در بوته نقد و واکاوی قرار گرفته و زمینه‌ای برای فعالیت‌های علمی پژوهشگران ایرانی و غیر ایرانی باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. این خاندان به دیگر شاخه‌های علوم نمی‌پرداختند و تنها ابوبکر محمد ابن ابومروان است که در زمینه‌های ادبیات و سیاست به فعالیت‌های گسترده پرداخته است.
۲. این دوره با ظهور نوعی از شعر به نام موشحات که از شرق به غرب آمده بود و برداشتی از رباعیات فارسی است از اواخر قرن سوم هجری در آندلس رایج می‌گردد و به گفته بسیاری از ایران به بغداد و سپس به آندلس راه یافته است. ر.ک: مقاله: از رباعیات خیام تا دوبیتی‌های آندلس: عبدالغنی ایروانی‌زاده، هادی جاهد، دومین همایش ملی مدیر گروه‌های زبان و ادبیات عربی دانشگاه دولتی یزد، ۱۳۹۰ ش.
۳. این موشح چنین آمده است:

أَيُّهَا السَّاقِي إِلَيْكَ الْمُشْتَكِي   قَدْ دَعَوْنَاكَ وَإِنْ لَمْ تَسْمَعْ

د. عنانی، ۱۹۸۰م، ص ۲۵۴.

ای ساقی به سوی تو شکایت آورده‌ایم و تو را فراخوانده‌ایم اگرچه نشنیدی
و بیت موشح ابن عربی:

أَيُّهَا السَّاقِي إِلَيْكَ الْمُشْتَكِي   ضَاعَتِ الشُّكْوَى إِذَا لَمْ تَنْفَع

ای ساقی به سوی تو شکایت آورده‌ایم شکوه زمانی که سودمند نباشد از بین خواهد رفت.

۴. Avenzoar
۵. Father of experimental surgery
۶. Trachea

فهرست منابع

- ابن ابی اصیبعه. (۱۲۹۲ ق.). *عیون الأنباء فی طبقات الأطباء*. قاهره: طبع المطبعه الوهبیه، ص ۸۴.
- ابن اثیر، ع-ع. (۱۹۸۷ م.). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دارالکتب العلمیه، صص ۴۰-۴۳۳.
- ابن تغری بردی. (۱۹۷۹ م.). *الدلیل الشافی علی المنهل الصافی*. تحقیق: محمد شلتوت. مکه المکرمه: مرکز البحت العلمی و إحياء التراث الإسلامی بجامعة القرى، ص ۴۲۷.
- ابوداود الأندلسی. (۱۹۸۵ م.). *طبقات الأطباء و الحكماء*. تحقیق: فؤاد سید. بیروت: مؤسسه الرساله، ص ۲۵۲.
- أسعد، ا. (۱۳۴۵ ق.). *تاریخ الطب عند العرب*. قاهره: المجمع اللغه العربیه، ص ۵۰۷.
- الخوری، میشل. (۱۳۹۴ ق.). *التعریف بایین زهر*. قاهره: المجمع اللغه العربیه، ص ۷-۷۸۶.
- الیافی، ع-ک. (۱۴۰۴ ق.). *المدواوه و التغذیه بالعقاقیر النباتیه فی کتاب التیسیر فی المدواوه و التدبیر لأبی مروان عبدالملک بن زهر*. قاهره: المجمع اللغه العربیه، ص ۵۰۷.
- ایروانی زاده، ع-غ. (۱۳۸۴ ش.). *الأدب العربی و الإیرانیون*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، ص ۲۱.
- ایروانی زاده، ع-غ. جاهد، هـ. (۱۳۹۰ ش.). *از رباعیات خیام تا دوبیتی های آندلس*. چهارمین همایش ملی مدیران گروه های زبان و ادبیات عربی، ص ۳۲.
- تابعی، ض. پاسالار، م. کیانی، م. (۱۳۹۰ ش.). *اخلاق پزشکی در خلاصه الحکمه*. مجله تاریخ و اخلاق پزشکی. سال چهارم، شماره چهارم، صص ۲۲-۳۰.
- شمس الدین ابن خلکان. (۱۹۷۲ م.). *وفیات الأعیان و أنبأ أبناء الزمان مما ثبت بالنقل أو السمع أو أثبتته العیان*. تحقیق: احسان عباس. بیروت: انتشارات دارالثقافه، ص ۵۶.
- عنایی، م-ز. (۱۹۸۰ م.). *الموشحات الأندلسیه*. کویت: عالم العرفه، ص ۲۵۴.
- فرای، ر. (۱۳۸۸ ش.). *عصر زرین فرهنگ ایران*. تهران: انتشارات سروش، صص ۹۲-۱۹۲.

مروان ابن عبد الملك بن زهر الأندلسی. (۱۳۸۸ ق.). *التیسیر فی المداواه و التدبیر*. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران.

منتصر، ع.ح. (۱۹۷۳ م.). ابن زهر الطیب العربی الأندلسی (۴۴۶-۵۵۷ ق. / ۱۱۶۲-۱۰۷۲ م.). بیروت: رساله العلم، ص ۲۳۹.

موفق‌الدین ابن السعدی. (۱۹۸۷ م.). *عیون الأنباء فی طبقات الأطبباء*. بیروت: انتشارات دارالثقافه، ص ۳۲۳.

نجم‌آبادی، م. (۱۳۷۵ ش.). *تاریخ طب در ایران پس از اسلام*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، ۴۴۰ و ۵۶۹-۴۲۳.

منابع انگلیسی:

Golzari, SE. Khan, ZH. Ghabili, K. Hosseinzadeh, H. Soleimanpour, H. Azarfarin, R. Mahmoodpoor, A. Aslanabadi, S. Ansarin, K. (2013). Contributions of medieval Islamic physicians to the history of tracheostomy. *Anesthesia & Analgesia*. 116 (5): 1123-32.

Jowkar, F. Jamshidzadeh, A. Mirzadeh Yazdi, A. Pasalar, M. (2011). The effects of fumaria parviflora L extract on chronic hand eczema: a randomized double-blind placebo controlled clinical trial. *Iranian Red Crescent Medical Journal*. 13 (11): 824-8.

یادداشت شناسه مؤلفان

هادی جاهد: دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عرب، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، تهران، ایران.

فریبا سلطانی فرد: دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

مهدی پاسالار: مرکز تحقیقات سیاستگذاری سلامت، دانشگاه علوم پزشکی شیراز، شیراز، ایران. (نویسنده مسؤؤل)

پست الکترونیک: Pasalar@sums.ac.ir

The Survey on Ibn Zohr (Avenzoar) Manuscript According to Medical Ideas of “Al-Teyseer fi Al-modavat va Al-Tadbir” Book

Hadi.Jahed

Fariba.Soltanifard

Mehdi.Pasalar

Abstract

The expansion of Islamic conquests extent to the neighboring lands in Islamic era and along centuries provided a suitable opportunity for research in different sciences for Arabic-speaking student. Most of the works of these times are found written and compiled from 21 A.H. coinciding with Iran conquer by Muslim Arabs, although some writings was related to before these years or they are written and compiled at least some years after this historic event. So we are confronted with a unique movement in different scientific and literary fields. Continuous fluctuations in different sciences have created a kind of complex movement in these eras. Of the most important of these phenomena was extensive orientation to writing in Arabic among scholars and belletrists. Meanwhile medical science has become important for researchers because of the ruling conditions and Arab's tendency towards improvement and obtaining symbols of civilization of that time. By passing of time and expansion of conquests and Andalusia conquer in 92 A.H., which has been in current Spain, these events resulted in penetration of Arabic language to Andalusia and eagerness to write medical books in Arabic. By penetration of science in all over the conquered Islamic lands, medical science flourished in Hejira sixth century. Avenzoar who is among these physicians begins to transfer his time science in a special scientific style by writing the book “Altaysir fi Almodavah va Altadbir”. In this article we explain writings and scientific and literary methods of Ibn Zuhr works in addition to a brief analysis of the importance of medical writing style of this valuable book.

Keywords

Iranian Medicine, Writing Style, Ibn Zuhr (Avenzoar), Andalusia